

Marcin Dziedzic

AKADEMIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO WE WROCŁAWIU

POMNIKI FRIEDRICH A LUDWIGA JAHNA NA ŚLĄSKU

ABSTRACT

Friedrich Ludwig Jahn's monuments in Silesia

Friedrich Ludwig Jahn (1778–1852) was a German gymnastics educator commonly known as Turnvater Jahn. In the 19th and 20th centuries there were erected over 300 monuments in honour of him, mostly in Germany, Austria and what was later Czechoslovakia. They usually looked the same: a stone with a commemorative plaque showing Jahn's bust. The article describes the monuments to Jahn in Silesia. The sources of information about them were mainly old newspapers. In Silesia at least 15 monuments were erected: in Biała (Zülz), Bolesławiec (Bunzlau), Bolków (Bolkenhain), Chojnów (Haynau), Gliwice (Gleiwitz), Jawor (Jauer), Kamienna Góra (Landeshut), Kłodzko (Glatz), Nowa Sól (Neusalz), Prusice (Prausnitz), Strzelin (Strehlen), Syców (Groß Wartenberg), Środa Śląska (Neumarkt), Trzebnica (Trebmitz), Złotoryja (Goldberg). Nearly all of them date back to prior to World War I. Only one was built after this conflict. Most of the monuments were situated in Lower Silesia. Only two were erected in Upper Silesia. Most of Jahn's monuments in Silesia were destroyed after World War II. At present there is only one monument in Biała (Zülz).

Key words: Friedrich Ludwig Jahn, monuments, Silesia

Słowa kluczowe: Friedrich Ludwig Jahn, pomniki, Śląsk

Friedrich Ludwig Jahn urodził się 11 VIII 1778 r. we wsi Lanz w Brandenburgii. Jego ojciec był pastorem i aż do 13. roku życia uczył syna w domu. Friedrich Ludwig Jahn chętnie wędrował, nauczył się pływać i jeździć konno. Naukę kontynuował w Salzwedel i Berlinie, ale nie zdał matury. Od 1796 r. studiował w Halle i Greifswaldzie, początkowo teologię, a następnie historię i filologię. Pracował jako nauczyciel domowy w Meklemburgii, a później prowadził wędrowny tryb życia. Jesienią 1806 r. postanowił zgłosić się do wojska i ofiarować swoje usługi księciu Ludwikowi Ferdynandowi, który jednak poległ już na początku wojny z Francją, w bitwie pod Jeną. Jahn udał się do Szczecina, gdzie miała zgromadzić się armia pruska. Miasto jednak poddało się. Następnie wyruszył do Lubeki, gdzie był świadkiem nieudanej obrony. W 1810 r. pracował jako nauczyciel w Berlinie. W czerwcu 1811 r. w Hasenheide koło Berlina założył pierwszy w Niemczech plac ćwiczeń gimnastycznych. Troska o sprawność fizyczną młodzieży, ale również o wychowanie w duchu patriotycznym, miała przygotowywać do służby wojskowej i walki z wrogami. Za wrogów Jahn uważał Francuzów i ksiąząt

niemieckich, którzy uniemożliwiają zjednoczenie kraju. W 1813 r. przybył do Wrocławia i zaciągnął się do korpusu Lützowa, który gromadził ochotników do walki z Francuzami. Wziął udział w bitwach pod Mölln i Göhrde. W 1814 r. wrócił do Berlina. Zajął się rozwojem ruchu gimnastycznego wraz z Ernstem Eiselenem. W 1816 r. opublikował wraz z nim książkę *Die deutsche Turnkunst*. 23 III 1819 r. student z Jeny i zarazem członek ruchu gimnastycznego zamordował reakcyjnego radcę rządowego i dramaturga Augusta von Kotzebue. Działaczy gimnastycznych jako wrogów istniejącego porządku aresztowano. Jahn został uwięziony kolejno w twierdzach: Spandau, Kostrzyn i Kołobrzeg. W 1825 r. został zwolniony. Nie mógł jednak zamieszkać w Berlinie i w obrębie 10 mil od miasta, a także miastach uniwersyteckich i gimnazjalnych. Jahn osiadł pod policyjnym nadzorem we Freiburgu an der Unstrut. Władze wypłacały mu 1000 talarów rocznie. W 1825 r. wypowiedział często cytowany pogląd, że nieszczęściem Niemiec są Polacy, Francuzi, księża, junkrzy i Żydzi. Nie przeszkadzało mu to utrzymywać kontakty z żydowskim studentem, a potem deputowanym do Par-

lamentu Frankfurckiego Salomonem Stiebelem. W 1829 r. przeniósł się do Kölleda, ale po 7 latach powrócił do Freiburga an der Unstrut, gdzie mieszkał do śmierci. W 1840 r. król Fryderyk Wilhelm IV zniósł nadzór policyjny nad Jahnem i odznaczył go Żelaznym Krzyżem II klasy. W 1848 r. został wybrany do parlamentu frankfurckiego, ale nie odegrał w nim żadnej roli, gdyż nie rozumiał nowych czasów. Zmarł 15 X 1852 r. we Freiburgu an der Unstrut. Jahn, propagując gimnastykę, wiązał ją z patriotyzmem i nacjonalizmem. W okresie II Rzeszy Niemieckiej był gloryfikowany przez organizacje gimnastyczne jako bojownik o zjednoczenie Niemiec pod hegemonią Prus. Po I wojnie światowej przedstawiano wyidealizowany obraz Jahna jako świadectwo dawnych, dobrych czasów. W okresie nazistowskim stał się prekursorem narodowego socjalizmu (Angerstein 1881, s. 662–664; Ueberhorst 1974, s. 301–303).

Upamiętnianie Jahna rozpoczęło się niedługo po jego śmierci. W 1859 r. na grobie twórcy ruchu gimnastycznego ustawiono jego popiersie. W 1865 r. w Braszowie (dziś Rumunia) powstał pomnik z dębową figurą nadnaturalnej wielkości. Dąb był w mitologii germańskiej symbolem siły. Jednak już po 2 latach monument zgnił i został usunięty. Od początku lat 90. w Austrii zaczęły powstawać medale z popiersiem Jahna w wieńcu dębowym. Było to odwołanie do ideologii folklistowskiej, głoszącej związek cech narodowych z krajobrazem. W Niemczech jego cechą charakterystyczną były lasy. Wkrótce ten motyw trafił też na pomniki. Obok nich często sadzono dęby jako alegoryczny dodatek. Również w 1867 r. rozpoczęto przygotowania do wystawienia monumentu w Hasenheide, który odsłonięto 10–11 VIII 1872 r. Na potrzeby pomnika towarzystwa gimnastyczne ofiarowały 150 bloków kamiennych. Najcięższy z nich ważył 40 cetnarów (1 cetnar = 50 kg). Na utworzonym przez nie pagórku o wysokości 4 m znajdował się cokół ze stojącą figurą Jahna. Bloki kamienne, często były nimi głązy narzutowe, symbolizowały dawne dzieje, przywiązanie do ziemi, siłę i wytrwałość. Głązy narzutowe były potem często wykorzystywane przy tworzeniu pomników Jahna. Elementy metalowe monumentów przypominały o trwającej

epoce industrializacji (Schnitzler 2002, s. 2, 14, 46, 53, 121).

Pomniki Friedricha Ludwiga Jahna stawiano na terenach zamieszkałych przez Niemców: w Rzeszy Niemieckiej, Austrii, Sudetenlandzie (pograniczne tereny Czechosłowacji z większością ludności niemieckiej). Dwa powstały w USA. Według Thomasa Schnitzlera ogółem postawiono 329 pomników, w tym do wybuchu I wojny światowej 154. Nie jest to pełna liczba, gdyż w zestawieniu brakuje bardzo wielu pomników z terenu dzisiejszej Polski i Republiki Czeskiej. Z obszaru Śląska autor wymienia 5 obiektów, w tym jeden niezrealizowany (Schnitzler 2002, s. III, 119–120, 125).

BIAŁA

W kwietniu 1913 r. Męskie Towarzystwo Gimnastyczne w Białej wystąpiło z inicjatywą postawienia pomnika Friedricha Ludwiga Jahna. Powołano komitet organizacyjny. Odsłonięcie nastąpiło 27 VI 1914 r. Monument wykonał kamieniarz Görlich. Pomnik stoi na niewielkim pagórku wyłożonym kamieniami, które niegdyś miały napisy. Ma kształt bloku kamiennego, na którym znajduje się brązowy relief z popiersiem Jahna. Poniżej widnieje napis *Frdr. Lud. Jahn.*, a powyżej godło ruchu gimnastycznego – cztery połączone w kształcie krzyża stylizowane litery F. Oznaczają one: frisch (świeży), fromm (pobożny), froh (wesoły) i frei (wolny). Na odwrotnej stronie znajduje się napis: *Zur Erinnerung // an eine grosse Zeit // 1813/14 1914 (Na pamiątkę ważnych wydarzeń 1813/14 1914)*. Upamiętnia on okres wojen wyzwoleniczych z Napoleonem i rok wystawienia monumentu. Pomnik w Białej zachował się do dziś jako jedyne spośród monumentów ku czci Jahna na pruskim Śląsku. Znajduje się w pobliżu cmentarza żydowskiego. Był odnawiany, co upamiętnia metalowa tabliczka poniżej popiersia. Znajduje się na niej następujący tekst: *RESTAURACJA POMNIKA // ZOSTAŁA WYKONANA // Z POMOCĄ FINANSOWĄ // REPUBLIKI FEDERALNEJ NIEMIEC // DIE RESTAURIERUNG DES DENKMAL ERFOLGTE // MIT FINANZIELLER HILFE // DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND* (Chrzyszcz 1926, s. 71).

BOLESŁAWIEC

Zapewne w 1911 r. w atmosferze obchodów 100-lecia powstania pierwszej sali gimnastycznej w Hasenheide koło Berlina narodziła się w Bolesławcu myśl postawienia pomnika Friedricha Ludwiga Jahna. Jego odsłonięcie miało uświetnić obchody 50-lecia miejscowego Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego. Projekt wykonał miejski radca budowlany Scherer. 23 VII 1914 r. poinformowano, że firma rzeźbiarza Hugona Andersa buduje fundamenty. Odsłonięcie zaplanowano na 30 VIII 1914 r. Z powodu wybuchu wojny uroczystość odwołano. Pomnik zresztą nie był gotowy [Bunzlauer Stadtblatt 1914, nr 170 (23 VII); 1921, nr 133 (10 VI)].

W 1919 r. rozpoczęto ponowną zbiórkę pieniędzy na dokończenie pomnika. Postanowiono zrealizować pierwotny projekt, choć jego autor poległ na wojnie. Model popiersia Jahna, dwukrotnie przekraczającego naturalne rozmiary, wykonał rzeźbiarz Hermann Müller z Wrocławia. Odlew z brązu wykonała wrocławska firma Schlesische Kirchengesäte- und Bronzenfabrik F. Schmidt & Co. Montażem zajęła się firma rzeźbiarza Juliusa Wymetala, który przejął interes po Hugonie Andersie. Pomnik stanął na promenadzie, w pobliżu budynku gimnazjum (obecnie Sądu Rejonowego). Prowadziły do niego cztery schody. Na cokole znajdowało się brązowe popiersie Jahna. Z tyłu ustawiono kamienną półokrągłą kolumnadę. W jej dolnej części zamontowano 2 brązowe płyty z 16 nazwiskami poległych podczas I wojny światowej członków Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Bolesławcu. Na cokole umieszczono godło ruchu gimnastycznego, a poniżej napis: *Dem deutschen Turnvater in Treue gewidmet zum 50jährigen Bestehen des Männerturnvereins Bunzlau 1864–1914* (Niemieckiemu ojcu gimnastyki w wierności poświęcono z okazji 50-lecia Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Bolesławcu 1864–1914). Uroczystość odsłonięcia zorganizowano 19 VI 1921 r. Rano tego dnia odbyły się obwodowe zawody. O 13.00 wyruszył pochód pod pomnik. Na miejscu przemówił nauczyciel liceum Brucke, a w imieniu miasta pomnik przejął pod opiekę wiceburmistrz Koltzenburg. Pomnik nie zachował się [Bunzlauer Stadtblatt 1921, 105 (7 V),

108 (11 V), 130 (7 VI), 133 (10 VI), 135 (12 VI), 139 (17 VI), 140 (18 VI), 142 (21 VI); Bugaj, Matwijowski 2001, s. 214; Bober 2003, s. 64–65].

BOLKÓW

W 1911 r. Męskie Towarzystwo Gimnastyczne w Bolkowie obchodziło jubileusz 50-lecia. Głównym punktem uroczystości było odsłonięcie pomnika Friedricha Ludwiga Jahna. Cokół monumentu miał formę obelisku. Na nim znajdowało się popiersie Jahna wykonane przez rzeźbiarza z Bolkowa Artura Wagenknechta juniora. Była to jego praca mistrzowska. Artysta był członkiem Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego i swoje dzieło podarował organizacji. Z tego względu pomnik kosztował zaledwie 120 mk. Na cokole znajdował się napis: *Zur Erinnerung des 50. Stiftungsfestes des Männer-Turnvereins Bolkenhain 18. Juni 1911* (Na pamiątkę 50-lecia Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Bolkowie, 18 czerwca 1911 r.). Odsłonięcie nastąpiło 18 VI 1911 r. Rano powitano gości na stacji kolejowej. Następnie odbył się koncert. Uroczystość odsłonięcia rozpoczęła się o 14.00. Przemawiał prezes męskiego Towarzystwa Gimnastycznego, fabrykant Carl Bretschneider. W imieniu miasta pomnik przejął pod opiekę radny Grundmann. Resztę dnia wypełnił koncert i pokazy gimnastyczne. Pomnik stanął przy obecnej ulicy Szpitalnej, w pobliżu dzisiejszego Domu Kultury. Obecnie zachowała się część fundamentu wystająca z ziemi na niewielką wysokość [Anzeiger... 1911, nr 52 (18 VI), 70 (15 VI), 71 (17 VI), 72 (20 VI), 73 (22 VI)].

CHOJNÓW

Odsłonięcie pomnika Jahna miało uświetnić obchody 50-lecia miejscowego Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego. Monument wykonano z wazącego 30 cetnarów (1 cetnar = 50 kg) granitowego głazu narzutowego, który podarował major von Ruffer. Wcześniej głaz leżał na polu koło wsi Piotrowice. Na nim umieszczono brązowy relief z popiersiem Jahna wykonany przez rzeźbiarza Scholzego. Powyżej znajdowała się liczba 50,

a poniżej napis: *Turnverein Haynau D. T. (Męskie Towarzystwo Gimnastyczne Chojnow)* oraz daty 1861 i 1911. Głaz umieszczony na fundamencie stanął na miejskiej promenadzie. Obok zasadzono dąb Jahna. Koszty pokryło Męskie Towarzystwo Gimnastyczne w Chojnowie [Haynauer Stadtblatt 1911, nr 82 (15 VII), 93 (10 VIII); Goldberg-Haynauer Zeitung 1911, nr 82 (15 VII), 98 (22 VII)].

Obchody 50-lecia rozpoczęły się w sobotę 19 VIII 1911 r. wieczornym komersem. W niedzielę 20 VIII 1911 r. rano zorganizowano zawody okręgu gimnastycznego. O 12.00 uczestnicy zjedli obiad. O 13.30 wyruszył uroczysty pochód pod pomnik. Okolicznościową mowę wygłosił rektor Jemar, a burmistrz Rudolf Ott przejął w imieniu miasta opiekę nad monumentem. Po uroczystości odbył się koncert, a wieczorem bal. W poniedziałek była możliwość zwiedzania sali gimnastycznej i krótkiego spaceru po okolicy. Pomnik Jahna w Chojnowie nie zachował się [Haynauer Stadtblatt 1911, nr 94 (12 VIII), 95 (15 VIII), 97 (19 VIII), 98 (26 VIII); Festschrift 1911, s. 5].

Friedrich Ludwig Jahn był także upamiętniony na Fontannie Jubileuszowej w Chojnowie, zaprojektowanej przez rzeźbiarza Arnolda Künnego z Charlottenburga. Odsłonięto ją w 100. rocznicę bitwy pod Lipskiem, 18 X 1913 r. Na jej belkowaniu umieszczono cztery brązowe płaskorzeźby. Jedna z nich przedstawiała błogosławieństwo korpusu Lützowa z postaciami pastora Georga Gottfrieda Petersa, Theodora Körnera, Adolfa von Lützowa, Friedricha Ludwiga Jahna i Friedricha Friesena. Opisana płaskorzeźba nie zachowała się (Dziedzic 2011, s. 102).

GLIWICE

Cokół pomnika składał się z czterech prostopadłościaków identycznej wielkości, leżących na betonowym fundamencie. Na cokole był osadzony profilowany obelisk o wysokości 3 m. Na ścianie frontowej znajdował się miedziany relief z popiersiem Jahna. Pod nim widniał napis: *Friedrich Ludwig Jahn // 1778–1852*. Na trzech pozostałych ścianach znajdowały się złoczone napisy: *Aus Anlaß des 50jährigen Bestehens des Männer-Turnvereins*

Gleiwitz, errichtet von der Turngemeinde Gleiwitz: Männerturnverein, Turnverein Vorwärts, Turnverein Frohsinn, Spiel- und Eislaufverein Gleiwitz. Enthüllt am 19. Kreisturnfeste in Gleiwitz am 8. und 9. Juli 1911 (Z okazji 50-lecia istnienia Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Gliwicach, wzniesiony przez Gminę Gimnastyczną Gliwice: Męskie Towarzystwo Gimnastyczne, Towarzystwo Gimnastyczne Naprzód, Towarzystwo Gimnastyczne Radość, Towarzystwo Łyżwiariskie w Gliwicach. Odsłonięty podczas XIX Okręgowego Święta Gimnastycznego 8 i 9 lipca 1911). Na pomniku znalazło się także godło ruchu gimnastycznego. Pomnik zaprojektował miejski radca budowlany Wilhelm Kranz, a wykonała gliwicka firma kamieniarska M. Jakobowitz, która ufundowała granit ze swojego kamieniołomu w Jarnołtowiu koło Otmuchowa. Koszty budowy pokryły 4 organizacje wchodzące w skład Gminy Gimnastycznej Gliwice. Jedną z nich, Męskie Towarzystwo Gimnastyczne rozpoczęła zbiórkę już w 1906 r. Dotację przyznały władze miejskie, które także sfinansowały koszt ogrodzenia pomnika i urzędzenia wokół zieleńca (Nadolski 2003, s. 112–113).

Odsłonięcie nastąpiło 8 VII 1911 r. podczas XIX Okręgowego Święta Gimnastycznego. Pochód uczestników tej imprezy, liczący 2500 osób, przeszedł przez miasto z towarzyszeniem orkiestry. W odsłonięciu wzięli też udział przedstawiciele władz miejskich, różnych organizacji, duchowni i 1500 dzieci. Pomnik stanął przy Bahnhofstrasse (obecnie ulica Dworcowa) po stronie wschodniej, u wylotu tzw. Dzikiej Kłodnicy (dziś aleja Przyjaźni). Nie zachował się (Nadolski 2003, s. 113).

JAWOR

Pomnik Jahna w Jaworze powstał z okazji 50-lecia miejscowego Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego. Kamień węgielny położono 10 VI 1911 r. W metalowej kapsule umieszczono ozdobny pergaminowy dokument fundacyjny, jaworskie gazety, wydawnictwa Towarzystwa Gimnastycznego i pocztówki z Jawora. Montaż pomnika zakończono 13 VI 1911 r. Odsłonięcie nastąpiło 18 VI 1911 r. Przed południem nastąpiło

Pomnik w Jaworze

otwarcie Parku im. Bruno Fuchsa, w którym stanął monument. 23 VI 1910 r. pochodzący z Jawora dreźnieński kupiec Bruno Fuchs przekazał miastu pokaźną kwotę 50 000 mk, pod warunkiem urządzenia parku jego imienia. Jego wola została spełniona. Otwarcie nastąpiło w obecności fundatora, jego rodziny i przyjaciół. W tym czasie w innym miejscu trwały zawody gimnastyczne. O 13.00 uformował się uroczysty pochód, w którym ze sztandarami uczestniczyli przedstawiciele 13 jaworskich organizacji. Po przybyciu przed pomnik okolicznościową mowę wygłosił prezes 2. Dolnośląskiego Obwodu Gimnastycznego (2. Niederschlesisches Turngau) dr Willing z Legnicy. W imieniu miasta opiekę nad pomnikiem przejął burmistrz Emil Gronenberg. Po uroczystości jej uczestnicy obejrzeli pokazy gimnastyczne. Dzień zakończył się balem [Jauersches Stadtblatt 1911, nr 132 (8 VI), 137 (14 VI), 141 (18 VI), 142 (20 VI); Schlesien... 1910/1911, nr 20, s. 558–559; Schnitzler 2002, s. 119].

Pomnik miał postać półokrągłego zakończonego kamienia stojącego na cokole wykonanym ze bloków kamiennych. Na kamieniu znajdował się brązowy relief przedstawiający popiersie Jahna w wieńcu dębowym, które zostało wykonane przez berlińskiego rzeźbiarza Victora H. Seiferta. W sprawozdaniach podkreślano fakt, że nie była to masowa produkcja, ale praca specjalnie wykonana dla Jawora. Rok później rzeźbiarz wykonał relief dla pomnika Jahna w Strze-

linie. Pod popiersiem znajdował się napis: *TURNVATER JAHN // ERRICHTET // VOM MÄNNERTURNVEREIN // 1911* (Ojciec gimnastyki Jahna. Wzniesiony przez Męskie Towarzystwo Gimnastyczne 1911). Fundatorami monumentu byli kupiec Bruno Fuchs, który przekazał pieniądze, oraz właściciele kamieniołomów Kramer i Meyer z Jawora – ofiarodawcy kamienia. Pomnik nie zachował się [Jauersches Stadtblatt 1911, nr 137 (14 VI); Seemann 1936, s. 461].

KAMIENNA GÓRA

Męskie Towarzystwo Gimnastyczne w Kamiennej Górze jeszcze w kwietniu 1911 r. nie miało planu obchodów swojego 50-lecia. Przypadało ono co prawda w grudniu, ale obchody ze względu na warunki atmosferyczne musiały się odbyć wcześniej. Dopiero na początku czerwca ogłoszono, że obchody odbędą się 16–17 IX 1911 r. Miesiąc później zdecydowano o wystawieniu pomnika Jahna. Władze organizacji zwróciły się do byłych i obecnych członków o wpłaty na ten cel. Zorganizowano także koncert, z którego dochód przeznaczono na pokrycie kosztów monumentu. Pomnik przywieziono do Kamiennej Góry 12 IX 1911 r. w południe. Następnego dnia po południu został ustawiony w parku miejskim, obok szkoły powszechnej. Pomnik miał postać bloku kamiennego o wysokości ponad 2 m i wadze

ok. 60 cetnarów. Na nim znajdował się brązowy relief z popiersiem Jahna i na pewno jakiś napis, którego treść nie jest znana. Obchody 50-lecia rozpoczęły się 16 IX 1911 r. uroczystym komersem. W niedzielę 17 IX 1911 r. uczestnicy zebraли się o 11.45 przed salą gimnastyczną i w ciągu kilku minut przeszli pod pomnik. W uroczystości wziął udział burmistrz miasta Burkhardt, kilku radnych i landrat Moritz. Mowę wygłosił dyrektor Raabe, a pomnik w imieniu miasta przejął pod opiekę burmistrz [Landeshuter Stadtblatt 1911, nr 39 (1 IV), 40 (4 IV), 65 (3 VI), 78 (8 VII), 91 (5 VIII), 108 (14 IX), 109 (16 IX), 110 (19 IX); Schnitzler 2002, s. 125].

Po II wojnie światowej z pomnika usunięto tablicę ku czci Jahna i zastąpiono ją nową z napisem: *1945–1965 Tym, którzy walczyli i tym, którzy pierwsi zagospodarowali tę ziemię. Społeczeństwo Kamiennej Góry.* Około 1975 r. pomnik przeniesiono w centralne miejsce placu (Chęć 2010, s. 190).

KŁODZKO

Pomnik miał wysokość 3,40 m i był wykonany ze sztucznego granitu. Znajdował się na nim brązowy relief przedstawiający Jahna w wieńcu dębowym, wykonany przez Württembergische Kunstanstalt Geislingen. Zaprojektował go kłodzki architekt Franz Brenner. Wykonawcą był kłodzki rzeźbiarz Paul Weiß, który był wiceprezesem Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Kłodzku. Odświeżenie nastąpiło 20 VII 1912 r. podczas obchodów 50-lecia Męskiego Towarzystwa

Gimnastycznego połączonego z VIII Świętem Obwodu Hrabstwa Kłodzkiego (VIII. Gau-turnfest des Glatzer Grafschaftgau). Uczestnicy poprzedzani przez orkiestrę przeszli pod pomnik. Chór zaśpiewał *Niederländisches Dankgebet*. Okolicznościowe przemówienie wygłosił nauczyciel seminarium Lorenz z Ziębic. Następnie prezes Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego Emil Gießler przekazał monument pod opiekę miasta. W imieniu władz miejskich opiekę nad pomnikiem przejął burmistrz Alexander Kolbe. Następnie chór zaśpiewał pieśń, a pod pomnikiem złożono wieńce. Pomnik stanął przy obecnej ulicy Daszyńskiego, tam gdzie dziś jest wyjście z przejścia podziemnego. Nie zachował się [Der Gebirgsbote 1912, nr 59 (23 VII); Schlesien... 1911/1912, nr 23, s. 622].

NOWA SÓL

Już w marcu 1911 r. Męskie Towarzystwo Gimnastyczne w Nowej Soli zadecydowało, że z okazji 50-lecia organizacji, które przypadało w następnym roku, powstanie w mieście pomnik Jahna. Na cokole ze śląskiego granitu o wysokości 2 m miało stanąć brązowe popiersie Jahna. Jego wykonanie zlecono berlińskiemu rzeźbiarzowi Paulowi Reicheltowi, którego brat był w Nowej Soli pastorem. Koszt monumentu fundamentu i urządzenia zielenca oszacowano na ok. 2000 marek. Model pomnika zaprezentowano na wystawie sklepu kupca Habermanna [Neusalzer Stadtblatt 1911, nr 68 (21 III)].

Neusalz (Oder),
Promenade mit Jahndenkmal.

Pomnik w Nowej Soli

Jubileusz 50-lecia Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Nowej Soli zorganizowano w dniach 7–9 VI 1912 r. Rozpoczął się on w piątek marszem z pochodniami. W sobotę odbyły się zawody. Odsłonięcie pomnika zaplanowano w niedzielę 9 VI 1912 r. o 11.00. Stał on przed salą gimnastyczną. Ze względu na brak miejsca w uroczystości mieli wziąć udział tylko członkowie towarzystwa gimnastycznych i zaproszeni goście. Po nim uczestnicy mieli udać się w pochodzie na festyn. Na podstawie zachowanych pocztówek można stwierdzić, że po I wojnie światowej przed cokołem pomnika dodano półleżącą tablicę z nazwiskami poległych członków Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego. Monument nie zachował się [Neusalzer Stadtblatt 1912, nr 105 (5 V), 106 (7 V), 131 (7 VI), 132 (8 VI); Gącarzewicz 2002, s. 59].

PRUSICIE

Pomnik w Prusicach powstał z inicjatywy Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego Na Zdrowie (Männer-Turnverein Gut Heil). Był to kamień pamiątkowy spoczywający na granitowym cokole. Znajdował się na nim wizerunek Jahna z brązu i podpis: *Männer-Turnverein Prausnitz 1911 (Męskie Towarzystwo Gimnastyczne Prusice 1911)*. Pomnik stanął na placu obok nowego kościoła ewangelickiego. Kamień węgielny został położony 18 X 1911 r. Znajdowała się w nim szklana kapsuła z okolicznościowym dokumentem. Odsłonięcie nastąpiło 5 XI 1911 r. Uczestnicy przyszli pod pomnik w pochodzie, który wyruszył z gospody Zum Grünen Baum o 14.45. Przed ratuszem dołączyli goście honorowi. Na miejscu chór wykonał *Niederländisches Dankgebet*. Okolicznościową mowę wygłosił nauczyciel Mohaupt z Budzicza. Na zakończenie wznosił okrzyk na cześć cesarza. Zaśpiewano także pieśń *Deutschlad, Deutschland über alles*. Następnie prezes Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego, kupiec i przewodniczący rady miejskiej Schüle przekazał pomnik pod opiekę władz miejskich, reprezentowanych przez burmistrza Reinholda Pätzolda. Uroczystość zakończyła pieśń *Meister Jahn*, po której odbyły się pokazy gimnastycz-

ne. Później uczestnicy udali się do hotelu Deutscher Kaiser na komers. Dzień zakończył się bale. Pomnik w Prusicach nie zachował się [Bote... 1911, nr 84 (21 X), 88 (4 XI), 89 (8 XI); Schlesien... 1911/1912, nr 5, s. 119].

STRZELIN

Pomnik został wzniesiony przez Męskie Towarzystwo Gimnastyczne z okazji jego 50-lecia. Odsłonięcie nastąpiło 2 VI 1912 r. uczestnicy przybyli pod monument w pochodzie (Schlesien... 1911/1912, nr 19, s. 512; Schnitzler 2002, s. 119).

Pomnik miał kształt nieregularnego bloku kamiennego, na którym umieszczono brązowe popiersie Jahna w wieńcu dębowym. Pod nim znajdował się napis: *FRIED. LUD. // JAHN // MÄNNER-TURN-VEREIN // 1862–1912 // (Friedrich Ludwig Jahn. Męskie Towarzystwo Gimnastyczne 1862–1912)*. Autorem reliefu z popiersiem Jahna był berliński rzeźbiarz Victor Seifert, który rok wcześniej wykonał taką pracę dla Jawora. Monument nie zachował się (Seemann 1936, s. 461).

Pomnik w Strzelinie

SYCÓW

Pomnik Jahna w Sycowie został odsłonięty 13 XI 1910 r. Uczestnicy uroczystości zebraли się na dziedzińcu browaru miejskiego o 13.30. O 14.00 poprzedzani przez orkiestrę wyruszyli pod pomnik. Przed ratuszem do pochodu dołączyli goście honorowi. Po przybyciu na miejsce chór wykonał pieśń *An Friedrich Ludwig Jahn* (tekst Julius Kraus, muzyka Johann Grohmann). Następnie mowę wygłosił prezes Okręgu Śląsko-Poznańskiego Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego, nauczyciel seminarium Daerr z Kluczborka. Po nim zabrał głos prezes sycowskiego Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego, nauczyciel Paul, który przekazał monument i zasadzony za nim dąb pod opiekę miasta. W imieniu władz miejskich pomnik przejął burmistrz Karl Theodor Eisenmänger. Na zakończenie chór zaśpiewał *O Deutschland, hoch in Ehren*. Następnie uczestnicy udali się na komers do browaru miejskiego. Dzień zakończył się rozpoczętym o 19.00 wieczorem rodzinnym w hotelu Zum Weißen Adler. Składały się na niego przedstawienia gimnastyczne i teatralne. Ponadto śpiewano pieśni i tańczono [Groß-Wartenberger Stadt- und Kreisbote 1910, nr 91 (13 XI), 92 (17 XI)].

Pomnik miał postać z grubsza opracowanego bloku granitowego o wysokości człowieka. Na nim znajdował się brązowy relief z popiersiem Jahna, a poniżej niego metalowa tabliczka z napisem: *Dem Vater der deutschen Turnkunst Friedrich Ludwig Jahn zum Gedächtnis errichtet im 50. Jahre des Bestehens der Deutschen Turnschaft vom Männer-Turnverein Groß-Wartenberg (Ojcu niemieckiej gimnastyki Friedrichowi Ludwigowi Jahnowi na pamiątkę wzniosło w 50. roku istnienia niemieckiego ruchu gimnastycznego Męskie Towarzystwo Gimnastyczne w Sycowie)*. Monument nie zachował się, natomiast dąb przetrwał [Groß-Wartenberger Stadt- und Kreisbote 1910, nr 92 (17 XI); Schnitzler 2002, s. 119].

ŚRODA ŚLĄSKA

Na zebraniu w dniu 30 III 1911 r. komisja ds. jubileuszu Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Środzie Śląskiej zadecydowała, że obchody jubileuszu 50-lecia odbędą się

12–13 VIII 1911 r. Głównym ich punktem miało być odsłonięcie pomnika Jahna. Zbiórkę na monument rozpoczęto już wcześniej. Do końca 1910 r. udało się zebrać 490,49 mk. Kwota nie była wystarczająca i zbiórkę kontynuowano. Urządzono także przedstawienie teatralne, z którego dochód zasilił fundusz budowy pomnika. Monument ustawiono przed salą gimnastyczną w Środzie Śląskiej na początku sierpnia. Na cokole znajdował się obelisk z brązowym popiersiem Jahna w wieńcu dębowym i podpisem: *Fr. Ludwig Jahn*. Na cokole umieszczono napis: *Errichtet 1911 bei, der 50 Jahrfeier // des Männer – Turnvereins // zur Erinnerung // an die Eröffnung des 1. Turnplatzes // in der Hasenheide 1811 (Wzniesiony w 1911 r., z okazji 50-lecia Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego dla upamiętnienia otwarcia pierwszego placu ćwiczeń gimnastycznych w Hasenheide w 1811 r.)*. Skromny charakter pomnika miał odpowiadać charakterowi Jahna. Uroczystości 50-lecia rozpoczęły się komersem w sobotę. W niedzielę 13 VIII 1911 r. rano powitano gości na dworcu kolejowym. Kolejnymi punktami programu były koncert i obiad. O 14.45 wyruszył uroczysty pochód. Przed ratuszem dołączyli goście honorowi, a wszystkich pozdrowił burmistrz Richard Schüller. Ceremonia rozpoczęła się od pieśni. Potem wręczono sztandar Męskiemu Towarzystwu Gimnastycznemu i chór zaśpiewał kolejną pieśń. Mowę z okazji odsłonięcia pomnika wygłosił Gerste, miejski inspektor gimnastyczny z Mühlheim, członek honorowy Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego w Środzie Śląskiej. Pierwotnie miał przemawiać deputowany powiatowy, dr Toeplitz, który wymówił się innymi obowiązkami. Podczas odsłonięcia oddano salwę honorową. Po uroczystości nastąpiły pokazy gimnastyczne. Pomnik nie zachował się [Neumarkter Stadtblatt 1911, nr 20 (8 III), 28 (5 IV), 32 (19 IV), 36 (3 VI), 57 (16 VII), 65 (13 VIII), 66 (16 VIII); Aleksy i wsp., s. 103; Schnitzler 2002, s. 119; Żerelik 2006, s. 204].

ŚWIDNICA

W 1902 r. zawiązano w Świdnicy komitet budowy pomnika Jahna. Miał on mieć postać fontanny z cokołem, na którym zamie-

rzano umieścić popiersie. Jako lokalizację wybrano Wilhelmplatz (obecny plac Grunwaldzki). Odślonięcie zaplanowano na 1911 r. Pomnik jednak nie powstał, zapewne z powodu braku funduszy (Schnitzler 2002, s. 120).

TRZEBNICA

Z okazji 100-lecia pierwszego niemieckiego pola ćwiczeń w Hasenhaide koło Berlina Towarzystwo Gimnastyczne w Trzebnicy 19 VI 1911 r. odśloniło w parku miejskim pomnik ku czci Jahna w formie kamienia ważącego 60 cetnarów, na którym znajdował się medalion wykonany przez trzebnickiego artystę. Fundatorem monumentu był pewien mieszczanin trzebnicki. Obok pomnika został zasadzony dąb (Joachim 1914, s. 109; Schlesien... 1910/1911, nr 20, s. 558–559).

WROCŁAW

Friedrich Ludwig Jahn przybył do Wrocławia, by zaciągnąć się do Korpusu Lützowa. Jego pobyt upamiętniono na gospodzie Zum goldenen Zepter znajdującej się przy Schmiedebücke 22 (obecnie Kuźnicza 22). W 1907 r. z inicjatywy organizacji gimnastycznej (Turnerschaft) powyżej istniejącej od 1884 r. tablicy ku czci barona barona Heinricha Friedricha Karla vom Steina wmurowano nową, upamiętniającą korpus Lützowa i imiona jego

założycieli, w tym Jahna. Koszty związane z fundacją poniosło miasto Wrocław. Napis na tablicy brzmiał: *In diesem Hause // vereinigten sich im Februar 1813 // von Lützwow // Fr. L. Jahn Fr. Friesen // Theodor Körner // und andere vaterlandstreue Männer // zur Bildung // Lützwow'schen Freischar. (W tym domu połączyli się w lutym 1813 r. Adolf von Lützwow, Friedrich Ludwig Jahn, Friedrich Friesen, Theodor Körner i inni wierni ojczyźnie ludzie w celu utworzenia oddziału ochotników Lützwowa.)*. Tablica nie zachowała się, natomiast budynek istnieje (Wasner 1913, s. 12; Komorowski 2003, s. 57–58).

ZŁOTORYJA

Pomnik Jahna w Złotoryi powstał z okazji 50-lecia miejscowego Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego. Utworzono fundusz budowlany, na który wpływały darowizny i dochody z organizowanych przedstawień teatralnych. Projekt pomnika wykonany przez złotoryjskiego rzeźbiarza Feige zaprezentowano członkom Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego pod koniec lutego 1911 r. Artysta zalecił wówczas, by monument wykonać nie w piaskowcu, ale w granicie. Władze organizacji były temu niechętne z powodu większych kosztów, ale ostatecznie wyraziły zgodę. Rozważano różne lokalizacje, zanim dokonano wyboru. Kamień węgielny został położony 31 III 1912 r. podczas Okręgowego Dnia Gimnastyki. Wewnątrz kamienia znajdowała się

Pomnik w Złotoryi

blaszana kapsuła, do której włożono dokumenty mówiące o dziejach Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego i pomnika Jahna, numer gazety *Kreisblatt* oraz zdjęcie przedstawiające członków komitetu budowlanego. Obok zasadzono dąb im. Jahna (Jahn-Eiche). Symbolicznego uderzenia młotkiem dokonał burmistrz Ferdinand Riegner. Uroczystość zakończył śpiew. Po nim uczestnicy udali się na obiad [Goldberg-Haynauer Zeitung 1911, nr 26 (2 III), nr 28 (7 III), 37 (28 III), 39 (2 IV), 43 (13 IV), 52 (4 V), 102 (31 VIII), 140 (28 XI), 146 (12 XIII)].

Pomnik przywieziono na stację 30 IV 1912 r. Został wykonany z granitu pochodzącego ze wsi Graniczna koło Strzegomia. Cokół ważył 20 cetnarów (1 cetnar = 50 kg), a właściwy monument w kształcie kamienia 80 cetnarów. Całość miała ok. 4 m wysokości. Jeszcze w dniu przywiezienia przetransportowano cokół na miejsce przeznaczenia. Następnego dnia przewieziono kamień i rozpoczęto montaż, który zakończył się ok. 10 V 1912 r. Odślonięcie nastąpiło 12 V 1912 r. Przybyli na nie uczestnicy rannych zawodów gimnastycznych oraz zaproszeni goście z innych miast, którzy do Złotoryi przyjechali pociągiem. Ci ostatni przeszli ze stacji kolejowej poprzedzani przez orkiestrę. Uroczystość rozpoczęła się o 11.30. Okolicznościowe przemówienie wygłosił starszy nauczyciel Dreblow. Po nim burmistrz przejął monument pod opiekę miasta. Następnie uczestnicy udali się na obiad. Po południu odbyły się pokazy gimnastyczne, a wieczorem bal [Goldberg-Haynauer Zeitung 1911, nr 51 (2 V), 52 (4 V), 54 (9 V), 55 (11 V), 56 (14 V)].

Pomnik Jahna stanął przy Ostpromenade (obecnie ulica Staszica). Składał się z dużego bloku granitu spoczywającego na cokole. Stał na niewielkim kopcu obłożonym kawałkami wapienia. Na bloku skalnym znajdował się medalion z popiersiem Jahna w wieńcu dębowym i podpisem: *Fried. Ludw. Jahn // 1778-1852. Errichtet zur Feier des // 50jährigen Bestehens // des Turnvereins // Goldberg. 12.5.1912. (Friedrich Ludwig Jahn 1778-1852. Wzniesiony z okazji uroczystości 50-lecia Towarzystwa Gimnastycznego. Złotoryja 12.5.1912)* [Goldberg-Haynauer Zeitung 1911, nr 56 (14 V); Schlesien... 1911/1912, nr 19, s. 512; Gładkiewicz 1997, s. 133].

Po I wojnie światowej w dolnej części cokołu dodano tablicę upamiętniającą poległych z napisem: *Dem Gedächtnis // der im Weltkrieg 1914-1919 gefallenen Mitglieder // des Männer-Turnvereins Goldberg 1862 (Ku pamięci poległych w wojnie światowej 1914-1919 członków Męskiego Towarzystwa Gimnastycznego Złotoryja 1862)*. Poniżej znajdowały się nazwiska poległych. Końcowa data 1919 wynika z uwzględnienia osób zmarłych z ran po zakończeniu wojny. Monument nie zachował się.

INNE MIEJSCA PAMIĘCI

W Wąwozie Myśluborskim koło Jawora zachował się kamień upamiętniający zasadzenie dębu Jahna. Ma on wymiary 30 cm szerokości i 56 cm wysokości (w najszerszych miejscach) i został wygładzony tylko od strony frontowej. Znajduje się na nim godło ruchu gimnastycznego i napis: *Jahn-Eiche // 15.8.1910. // XVI. // Gauturnfest // d. II. Niederschl. Gaus // Jauer (Dąb Jahna 15.8.1910. XVI Obwodowe Święto II. Dolnośląskiego Obwodu Jawor)*. W Masywie Słęży, przy Drodze pod Skałami, zachowało się ujęte w 1929 r. źródło Jahna z inskrypcją *Fr. L. Jahn-//Quelle (Źródło Friedricha Ludwiga Jahna)*. We Wrocławiu w Parku Popowickim znajduje się kamień z napisem *Jahn // Wiese (Łąka Jahna)* (Przerwa 2003, s. 187).

PODSUMOWANIE

Na Śląsku istniało co najmniej 15 pomników i 1 tablica ku czci Friedricha Ludwiga Jahna. Większość z nich odślonięto w latach 1911-1912 z okazji 50-lecia lokalnych organizacji gimnastycznych. Przebieg uroczystości był bardzo podobny. Większość monumentów miała postać bloku kamiennego z brązowym reliefem przedstawiającym popiersie Jahna. Nawiązywano w ten sposób do tradycji i symboliki, a przy tym oszczędzono na kosztach. Zaledwie 3 monumenty miały pełnoplastyczne popiersia. Tylko w przypadku Nowej Soli zatrudniono rzeźbiarza z Berlina, ale zapewne głównie dlatego że był bratem lokalnego pastora. Z tego względu jego honorarium nie było przypusz-

czalnie zbyt wygórowane, choć zapewne był to najdroższy śląski pomnik Jahna. Większy rozmach miał także pomnik bolesławiecki. W przypadku Bolkowa artysta podarował swoją pracę organizacji gimnastycznej. Wszystko to pozwala wyciągnąć wniosek, że w większości pomniki Jahna na Śląsku były tanie i stąd ich relatywnie dość duża liczba. Warto też zwrócić uwagę na geograficzne rozłożenie pomników. Zaledwie 2 powstały na Górnym Śląsku, natomiast spośród dolnośląskich aż 3 znajdowały się w stosunkowo nieodległych od siebie Jaworze, Złotorzy i Chojnowie.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksy Z., Gołąb R., Kuriata A., Sopol H., Środa Śląska na starej widokówce [b.r.], Środa Śląska.
- Angerstein (1881) Jahn, Friedrich Ludwig, [w:] Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 13, Duncker & Humblot, Leipzig, 662–664.
- Anzeiger für Bolkenhain und Umgegend 1911.
- Bober A. (2003) Bolesławiec na dawnych pocztówkach, Moniatowicz Foto Studio, Jelenia Góra.
- Bote aus den Kreisen Militsch-Trachenberg und Trebnitz 1911.
- Bugaj T., Matwijowski K. (red.) (2001) Bolesławiec. Zarys monografii miasta, Silesia DTSK, Wrocław–Bolesławiec.
- Bunzlauer Stadtblatt 1914.
- Bunzlauer Stadtblatt 1921.
- Chęć J. (2010) Kamienna Góra i okolice na widokówkach z XIX i XX w., cz. 1, Ad Rem, Kamienna Góra.
- Chrzęszcz J. (1926) Geschichte der Stadt Zülz in Oberschlesien, Magistrat, Zülz.
- Dziedzic M. (2011) Pomniki ku czci Theodora Körnera na Śląsku i w Sudetach, [w:] Kunicki W., Smereka J. (red.) Ślęzańskie świąty, Atut, Wrocław.
- Festschrift (1911) Festschrift zur 50jährigen Bestehens des Turnvereins Haynau (D.T.) und zur Feier des 5. Gau-Spieltages. Haynau, vom 19.–21. August 1911. Haynau.
- Gącarzewicz M. (2002) Nowa Sól na starej pocztówce, Pomorska Oficyna Wydawnicza, Bydgoszcz.
- Der Gebirgsbote 1912.
- Gładkiewicz R. (red.) (1997) Dzieje Złotorzy, Towarzystwo Miłośników Ziemi Złotoryjskiej, Złotoryja–Wrocław.
- Goldberg-Haynauer Zeitung 1911.
- Groß-Wartenberger Stadt- und Kreisbote 1910.
- Haynauer Stadtblatt 1911.
- Jauersches Stadtblatt 1911.
- Joachim H. (1914) Chronik der Stadt Trebnitz, Maretzke&Martin, Trebnitz.
- Komorowski J. (2003) Naród powstaje, zrywa się burza... Pomniki i pamiątki wojny 1813 r. na Dolnym Śląsku, Bractwo Krzyżowców, Świdnica.
- Landeshuter Stadtblatt 1911.
- Nadolski P. (2003) Pomniki Gliwic (do 1945 r.), *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, XVIII, 112–113.
- Neumarkter Stadtblatt 1911.
- Neusalzer Stadtblatt 1911.
- Neusalzer Stadtblatt 1912.
- Przerwa T. (2003) Odkryli dla nas piękno gór. Trzy sudeckie organizacje górskie 1881–1945: Verband der Gebirgsvereine an der Eule, Waldenburger Gebirgsverband, Zobtengebirgsverein, A. Marszałek, Toruń.
- Schlesien. Illustrierte Zeitschrift für die Pflege heimatlicher Kultur 1910/1911.
- Schlesien. Illustrierte Zeitschrift für die Pflege heimatlicher Kultur 1911/1912.
- Schnitzler T. (2002) Denkmäler für ‚Turnvater‘ Friedrich Ludwig Jahn. Retrospektive auf einen umstrittenen Deutschen und die Modernisierung der Körperkultur, Carl und Liselotte Diem-Archiv, Köln.
- Seemann E.A. (1936) Seifert Victor, [w:] Thieme U., Becker F., Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Bd. 30, Leipzig, 461.
- Ueberhorst H. (1974) Jahn, Friedrich Ludwig, [w:] Neue Deutsche Biographie, Bd. 10, Duncker & Humblot, Berlin, 301–303.
- Wasner A. (1913) Festschrift zur Jahrhundertfeier des Lützowschen Freikorps in Zobten-Rogau 1813–1913, Scheschonka, Zobten am Berge.
- Żerelik R. (red.) (2006) Środa Śląska dzieje miasta wina i skarbów, Gajt, Wrocław

Praca wpłynęła do Redakcji: 11.06.2012
Praca została przyjęta do druku: 11.04.2013

Adres do korespondencji:

Marcin Dziedzic
Akademia Wychowania Fizycznego
Katedra Turystyki
al. I.J. Paderewskiego 35
51-612 Wrocław
e-mail: mdz10@wp.pl